

Németh György (1956), egyetemi tanár, ELTE Ókortörténeti Tanszékén és a Debreceni Egyetemen tanít. Huszonegy önálló kötete, mintegy ötven tanulmánya és számos cikke jelent meg magyarul, németül, angolul, franciául és románul.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: *Marcus Iulius Apellas csodás gyógyulása az Aszklépiosz szentélyben* (2003/2-3).

Görögök, ibérek, gallok

Egy multikulturális régió az antikvitásban

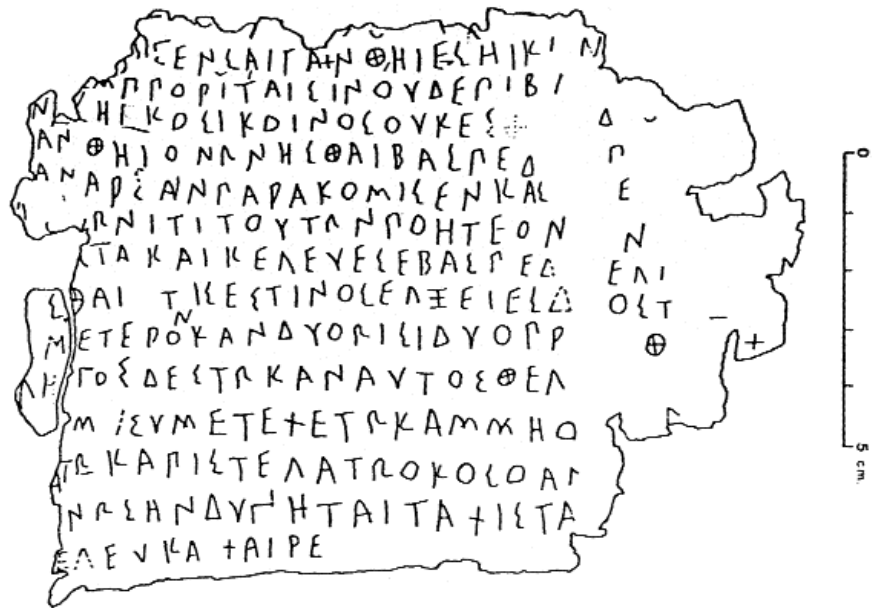
Németh György

Az első görög, aki a hagyomány szerint felkereste Ibériát, Héraklész volt, hiszen ott szerezte meg a Heszperiszek almáit. Gibraltárt, ahol átkelt a tengeren, róla nevezték el Héraklész oszlopainak. Hérodotosz (I. 163) szerint nyugat felé a hellének közül a phókaiak vállalkoztak elsőként nagy utakra, ők fedezték fel az Adriai-tengert, Türszéniaát, Ibériát és Tartésszoszt. Nem kerek, hanem ötvenevezős hajókon utaztak. Tartésszoszban nagyon megkedvelte őket a tartésszosziak királya, Arganthóniosz, aki nyolcvan évig uralkodott, és összesen százhusz évet ért meg. Először arra biztatta őket, hogy költözzenek el Ióniából, és telepedjenek le az ő országában. Később belátta, hogy a phókaiakat erre nem tudja rávenni, amikor viszont megtudta tőlük, hogy milyen rohamosan nő a médek hatalma, pénzt adott nekik, hogy építsenek falat városuk köré. Adományra pedig igen bőkezű lehetett, mert a fal hossza nem kevés sztadionra rúg, s az egészet hatalmas kövekből emelték, nagy szakértelemmel. (Muraközy Gyula fordítása) A phókaiak azonban nem sokáig dacolhattak a perzsák támadásaival, ezért vízre bocsátották ötvenevezős hajóikat, felvitték rájuk gyermekeiket, asszonyaikat, mozdítható vagyontárgyaikat, a templomokból pedig – a bronz, a kő és a festmények kivételével – a szobrokat és minden ajándékot, aztán maguk is beszálltak, elhajóztak Khioszba, a lakosaitól elhagyott Phókaiát pedig megszállták a perzsák (164). A későbbiekben úgy döntöttek, hogy az általuk Kürnosznak nevezett szigeten, Korzikán, Alaliában alapítanak új hazát maguknak, és megesküdtek rá, hogy korábbi városukba soha többé nem térnek vissza (165): *A phókaiak elhajóztak Kürnoszba, ahol egy jóslat sugallatára már húsz évvel korábban várost alapítottak, amelynek Alalia volt a neve. Ez idő tájt halt meg Arganthóniosz. Kürnosz felé hajózva útba ejtették Phókaiát, s egy szálíg legyilkolták a perzsa helyőrséget, amelyet Harpagosz a város védelmére hátrahagyott. Ezután szörnyű átkot mondtak mindenkire, aki útközben elválna csapatuktól, és egy hatalmas vastömböt süllyesztettek a vízbe, megesküdvén, hogy csak akkor költöznek vissza Phókaiába, ha ezt a vasat a felszínre veti a víz.* Az alaliai phókaiak Kr. e. 540 körül súlyos vereséget szenvedtek a nyugati kereskedelmükre féltékenyen őrködő, egyesült etruszk–karthágói flottától, de ez sem törte meg a Kr. e. 600 körül a phókaiak által alapított Masszalia erejét és fejlődését. Ennek talán az lehetett az oka, hogy a phókai görögök és a Masszalia környékén lakó kelták, vagyis gallok békében éltek egymással, kihasználva a kereskedelmi kapcsolatokból származó előnyöket. A város alapításának története is e baráti kapcsolatokat alapozta meg (Athénaiosz, *Lakomázó bölcsek* XIII. 576): *Arisztotelész A masszalióták államában ezeket írja: Az ióniai Phókaiák lakói tengeri kereskedelmük során megalapították Masszaliát. A phókaiak Euxenosz a királynak, Nanosznak – mert hát ez volt a neve – vendégbarátja volt. Ez a Nanosz éppen lányának esküvőjét ülte, amikor Euxenosz megérkezett, és Nanosz meghívta a lakomára. Az esküvőt a következő módon tartották meg: a lakoma után a fiatal lánynak körbe kell vinni egy kelyhet, amiben vegyített bor van,*

és a kérők közül annak adja, akinek leginkább akarja. Az lesz a vőlegény, aki a kelyhet kapja. Így a lány, akinek a neve Petta volt, bejött, és, véletlenül-e, vagy valami más okból, a kelyhet Euxenosznak nyújtotta. Amikor ez történt, a lány apja úgy vélte, a kehely átadása csakis isteni végzés lehetett, így Euxenosz feleségül vette a lányt és az Arisztoxené nevet adta neki. A mai napig van egy tőle származó nemzetség Masszaliában, a Prótiadák, Prótosz ugyanis Euxenosz és Arisztoxené fia volt. A történet nyilvánvalóan mitikus, mivel az alapító phókaii hős neve – Euxenosz, vagyis Jó Idegen – a történetbeli szerepét vetíti előre. Ennek ellenére a Kr. e. 4. században, Arisztotelész korában, az alapítók leszármazottai, a Prótiadák ezt a történetet mesélték városuk alapításáról.

Ami számunkra mindenesetre lényegesebb, az az, hogy a görög gyarmatosítást ma már nem lehet úgy elképzelni, hogy a gyarmatosítók légüres térbe, lakatlan területekre érkeztek volna. Egy lakatlan területen nem is lett volna kívül kereskedniük. Masszalia területén már 27 000 éve emberek laktak, amiről a ma már víz alatt fekvő, 1991-ben felfedezett Cosquer-barlang barlangrajzai tanúskodnak. A Marseille környéki barlangok a bronzkorban is lakottak voltak. A Kr. e. 9–7. századtól erődített bennszülött települések egész sora jött létre Marseille térségében (Saint-Marcel, Teste-Nègre, La Cloche, Saint Blaise, stb.). A helyi lakosság törzsszövetsége, a Saluvii, kelta és ligur népcsoportokból állt, amelyből egy viszonylag egységes kelta-ligur népesség alakult ki. Euxenosz tehát egy bennszülöttek által meglehetősen sűrűn lakott és a kereskedelem számára már az etruszok által felfedezett területen alapította meg városát. Az alapítást a görögség fémeisége indokolta. Masszaliában hozzá lehetett jutni a bretagne-i ónhoz és a languedoci valamint hispaniai rézhez.

A masszaliai kereskedők valóságos kis gyarmatbirodalmat építettek ki Dél-Galliában és Hispaniában. Ők alapították Emporiont (Kr. e. 600 k., ma Empúries), és Agathé (Kr. e. 5. sz. vége, ma Agde), Théliné (egy Kr. e. 650 k. létrejött gall település helyén Kr. e. 530 k. alapították, ma Arles), Tauroeisz (Kr. e. 3. sz., ma Le Brusca), Olbia (Kr. e. 330 k., ma Hyères), Antipolisz (Kr. e. 575 k., ma Antibes) és Nikaia (Kr. e. 6. sz., ma Nice) városát (Blistene–May 195.). Az emporioniak alapították Rhodét (Kr. e. 3. sz., ma Roses). Ugyanakkor a forrásaink által az Emporiontól délre említett állítólagos masszaliai gyarmatvárosok (mint pl. Hémeroszkopeion, Akra Leuké) régészetileg kimutathatatlanok, vagyis nem léteztek. Jó példa erre Saguntum esete. Ezt az ibér várost pusztán a Saguntum névnek a Zakünthoszhoz való (nem túl meggyőző) hasonlósága miatt tették

Az emporioni ólomlevél

meg a történetírók Zakünthosz gyarmatának. Mainaké (Málaga) esetét viszont régészetileg meg lehetett vizsgálni. Itt a Kr. e. 7. századtól az ibér őslakók között egyértelműen főnőcai kereskedők telepedtek le, de találtak görög leleteket is. Az egyes lelőhelyekről előkerült görög cserepek aránya azonban inkább – nem is túl szoros – kereskedelmi kapcsolatokra, semmint a görögök megtelepedésére utal (Toscanos: 0,25%; Colegio de San Augustín: 2,51%, vö. Martín Ruiz 36.).

Az őslakókkal folytatott phókaii/masszaliai kereskedelemnek az utóbbi évtizedekben több érdekes dokumentuma került elő. 1985-ben találtak Empúriesben, az antik Emporion ásatásai során egy töredékes, görög nyelvű ólomlevelet, amelyet Kr. e. 550 és 450 közé datálnak (a szakirodalom többnyire a korábbi datálást tartja valószínűnek). A levél szövegéből ma ennyit tudunk lefordítani:

1. gondoskodjál róla, hogy Szaiganthéban legyél, és ha ...
- 2–3. ... az emporioniak részére, de ne hajózd be ... csoportjukat, ha meghaladják a húsz főt, és (valahová) ne (Effenterre: a dokkba se), ...
4. a Szaiganthéban lévő rakományt, amit Baszpedón vegyen meg...
5. ... vond fel a horgonyt és szállítsd ...
6. ... mit tegyünk ezzel ...
7. ...és Baszpedón azt parancsolja neked, hogy vontasd ...
- 8–12. ... kérdezni, hogy akad-e valaki, aki elvontatja addig ... a mi hajónkig ... és ha kettő lenne, küldd oda mind a kettőt (vagy bízd rá mindkettőre), ... de hogy is legyen? Ha ő maga akarja, ... osztozzon meg úgy, hogy a felét kapja meg. Ha pedig nem értene ezzel egyet,
13. ... ha ott marad, és küld nekem egy levelet, (közölve), mennyi legyen ...
14. ... a lehető leggyorsabban ...
15. Ezt parancsolom. Üdvözetem!

A görög hajótulajdonos első utasítása a hajóskapitánynak: hajózzon Szaiganthéba. Emporionban rakományt és utasokat kellett felvennie. Az ibér Baszpedón Szaiganthéban várt a rakományra. A nagy távolság miatt a tulajdonos egyes kérdésekben meglehetősen bizonytalan. A hajót, vagy hajókat, a tengeri út után talán egy folyón kellett felvontatni. A levél végén a haszon felosztásáról ír a masszali hajótulajdonos. Az ibér közvetítőnek, Baszpedónnak a haszon felét kínálja. Szaiganthéban többen a második pun háborúból ismert Saguntum ibér város nevét vélték fölfedezni. Ez azonban valószínűtlen, mivel Saguntumot ekkor még Arszenak hívták. Igaz viszont, hogy több ibér települést is hívhattak Szaiganthénak/Saguntumnak. Ebben az esetben azonban nem tudjuk pontosan rekonstruálni a hajó útvonalát Emporiontól délre. Az empúriesi szerződéshez nagyon hasonló tartalmú az 1950-ben, az Emporiontól északra fekvő Pech Maho ibér városkában (Languedoc, Franciaország) talált, de csak 1988-ban közzétett, a Kr. e. 5. század második harmadából származó ólomlevél, aminek az a különlegessége, hogy a görög szöveget egy korábban etruszk levelet tartalmazó ólomlemezre írták. Az etruszk szöveg maradványaiból kiolvasható Masszalia etruszk neve.

Előlap:
Héróniosz

Hátlap:

1. A küprosi (Héróniosz?) vásárolt egy bárkát (*akation*)
2. az emporioniaktól. Vett egy csónakot is.
3. Átengedte nekem a két és fél *oktanion* (vételárból a) felét.
4. Adtam neki két és fél *hektaniont* pénzben,
5. és biztosítékként adtam neki még egy *tritét* (harmadot),
6. és azt megkapta a folyón. A foglalt
7. előre odaadtam ott, ahol a bárkák kikötnek.
8. Tanúk: Baszigerrosz és Bleurasz és
9. Golo(.)biur és Szedegón. Ők voltak a
10. tanúk, amikor a foglalt átadtam.
11. Amikor átadtam a két és fél
12. *oktaniont*: Nauariasz, Nalbe(..)n.

A Kr. e. 450 körül keletkezett szerződést a ciprusi Héróniosz kötötte bizonyos emporioniakkal, akiktől vett egy bárkát és – talán – egy csónakot is (a csónakot jelentő *lembon* szóból ugyanis csak a szókezdő „l” maradt meg az ólomlemezen). Héróniosz ciprusi származása is bizonytalan, mivel a Küpriosz szóból csak *.pri..* olvasható. A szerződés tanúi, Baszigerrosz, Bleurasz, Golo(.)biur és Szedegón ibér vagy ligur nevet viselnek. Ők valószínűleg Pech Mahóban laktak. Pech Maho Agathé (Agde) és Emporion (Empúries) közt fekszik a Berre folyócska partján, a tengertől több kilométer távolságban. A Berre mára teljesen eliszaposodott, az ókorban inkább mocsaras volt. A Berre egy kis öbölbe torkollik, ahová az Aude-folyó is. A

Masszaliából Emporion felé tartó hajók számára ez az öböl természetes kikötőül szolgált. A tengeri hajók azonban nem tudtak a Berre-en fölevezni, erre csak laposabb fenekű bárkák voltak képesek, ezért kellett Héróniosznak egy bárkát szerezni (Effenterre–Ruzé 272.). A bárkát nyilván nem Emporionban vette, hanem a Berre és Aude torkolatánál fekvő öbölben azoktól az emporioniaktól, akik ott tartottak fenn egy hajóépítő műhelyt. Ezzel magyarázható, hogy a szerződés valamennyi tanúja bennszülött nevet visel. Héróniosz, aki talán Ciprusról (Küprosz) szállított árut, átrakodta rakományát a bárkára, és a Berre-en felhajózott Pech Mahóig, ahol az ólomlemez megtalálták (a tartozások kiegyenlítése után a szerződésre már nem volt szüksége). Héróniosznak azért kellett foglaltot kapnia és a hajó értékének a felén megosztoznia, mivel nyilvánvalóan nem volt pénze, és a rakomány értékesítése után tudott csak fizetni. A feliraton említett pénzegységek csak a phókai *élektron* (arany és ezüst természetes ötvözet) *sztatérok* esetén értelmezhetők, de bizonyos ellentmondásokat akkor sem tudunk feloldani. A *tritét* a sztatér 1/3-a, a *hektanion*=6 és az *oktanion*=8 sztatér. Ebben az esetben 2,5x8 sztatér=20 sztatér, 2,5x6 sztatér=15 sztatér. Mások ugyanakkor a *tritét* nem pénzegységnek, hanem a 15 sztatér egyharmadának (ti. 5 sztatér) értik (de Hoz 188., más véleményen van Effenterre 274.). A felirat értelmezését megnehezíti, hogy nehéz eldönteni, két vagy három részletben történt-e a számla kiegyenlítése. Ez az *engüitérion*=biztosíték és *arrabón*=foglalt értelmezésétől függ. Ha két különböző műveletről van szó, akkor három, ha ugyanarról a fogalomról (amit két szóval neveznek meg), akkor pedig két lépcsőben zajlott az üzlet (de Hoz 168.):

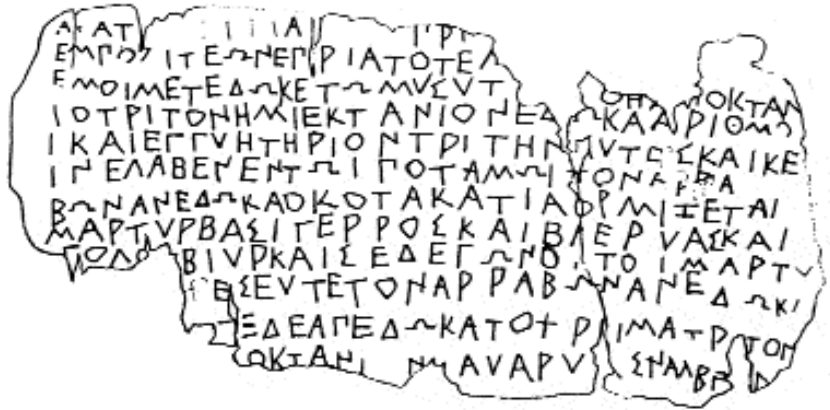
1. pénzügyi művelet	összeg	helyszín	tanú
a) biztosíték	tritét	a folyón	?
b) foglalt	5 egység	kikötő	Baszigerrosz
c) adósság rendezése	5 egység=maradék	?	Nauariasz

2. pénzügyi művelet	összeg	helyszín	tanú
a) biztosíték=foglalt	tritét=5 egység	kikötő	Baszigerrosz
b) adósság rendezése	15 egység=maradék	a folyón	Nauariasz

E levelek tanúsága szerint Gallia délnyugati és Ibéria északkeleti partvidékén a Kr. e. 6–5. században, vagyis jóval a rómaiak megjelenése előtt izgalmas és változatos nemzetközi kereskedelem zajlott. Az etruszkok és görögök nyugati útjaik során elérték a gallokat és az ibéket, és legyőzve nyelvi és kulturális különbségeiket, a kölcsönös haszon reményében üzleteltek egymással. A nyugati etruszk kereskedelem jó példája a dél-galliai Antipolisz (Antibes) partjai mellett talált etruszk hajóroncs, amely Kr. e. 540–530 körül süllyedt el. A roncs 180 etruszk és 3 görög *amphorát* szállított (Bourrelly 43.). Az üzletek során természetesen nemcsak árukat cseréltek: a kultúrák is hatottak egymásra. A gallok a görög írást vették át, ezért a legkorábbi

kelta feliratok (amelyekből több mint háromszáz maradt fenn) görög betűsek (Lejeune).^{*} Az ibérekre a dél felől érkező punok gyakoroltak először számottevő kulturális hatást, így az ibér írás is feltehetőleg a pun alapján fejlődött ki (amitől azonban jelentősen eltért), bár a középső ibér területeken (Alicante és Murcia) a Kr. e. 4. században kialakult egy görög betűs ibér írásbeliség is (Velaza 17–19.). Az ibér művészetre is meghatározóan hatott a pun és a görög kultúra. Ugyanakkor, mint Masszalia legendás alapítási történetében láttuk, a gyarmatosítók az első generációtól kezdve a helyi lakosság lányait vették feleségül, így a második nemzedéknek alig volt már érzelmi kötődése egykori anyavárosához, a helyi (különösen női) kultuszok pedig – még ha felületükön hellénizált formában is – azonnal gyökeret vertek a kolóniákban (Brodersen 63.).

Az egyetlen tartósan fennmaradt hispaniai görög gyarmatvárost, Emporiont szintén őslakók által lakott területen alapították, amint ezt a régészeti feltárások éppúgy igazolták, ahogyan Sztrabón szavai is (*Geógraphika* C. 160): *Az előtt az emporioniak az előttiük fekvő szigeten laktak, amelyet most Óvárosnak (Palaiopolisz) neveznek, most azonban a szárazföldön laknak. Kettős város ez, fallal elválasztva, mert régebben indikétek telepedtek ott le, akik, bár külön kormányzatuk volt, biztonság okából közös falat akartak a hellénekkal, idővel azonban e két nép azonos államrendezkedés alapján egyesült, amely a barbár és hellén szokások vegyüléke volt, mint az sok más helyen is történt.* (Földy József fordítása) A város eleinte az indikétek terü-

A Pech Maho-i ólomlevél

tén létesített masszaliai kereskedőtelep (*emporion*) volt, későbbi neve is innen származik, majd átalakult önálló *polis*sá, sőt gyarmatosított is (Rhodé). A Kr. e. 6. század második felében Emporion már jelentős város, amely szoros kereskedelmi kapcsolatban állt Athénnal, az ibérekkel és a hispaniai főnóciaikkal. A Kr. e. 4. századtól önálló pénzverésű állam a Kr. e. 3. században addig virágzik, míg a pun katonai előretörés meg nem roppantja fejlődését. A második pun háború idején Emporion a rómaiakkal köt szövetséget, ami rövid távon ugyan károsan, hosszú távon viszont élénkítőleg hat fejlődésére. Kr. e. 218-ban itt szállt partra a punok ellen küzdő Cn. Cornelius Scipio. Kr. e. 195–175 között római katonai tábor létesül Emporion mellett. Kr. e. 100-ban önálló, külön fallal körülvett római város települ a görög város mellé. Ettől kezdve Emporionnak három városközpontja van: Palaiopoliszé a szigeten, a görög és a római városé a szárazföldön. A római város jelentősége egyre nőtt, így az emporioni görögök is már Augustus korában megkapták a római polgárjogot.

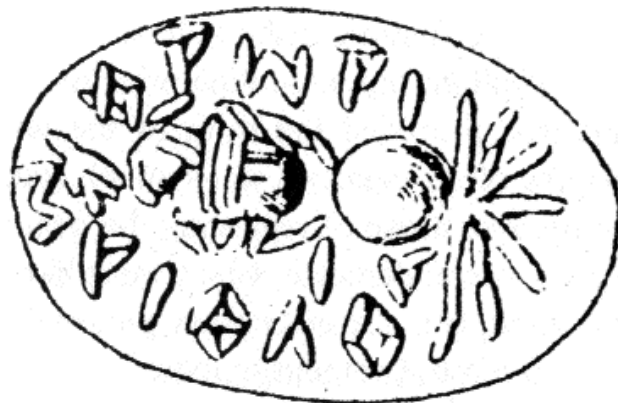

Emporion déli városrészének lát képe

A görög nyelv azonban, még ha visszaszorult is, nem tűnt el teljesen Emporionból. 2002 folyamán Magyarországon, Debrecenben adtuk ki a katalóniai görög feliratok első teljes corpusát (Canós). A kötet 313 hosszabb-rövidebb feliratot tartalmaz a Kr. e. 6.-tól a Kr. u. 7. századig (Hispaniában az ókor gyakorlatilag a gót birodalom összeomlásáig tartott). A Kr. e. 6–3. századból 124 görög feliratot találtunk, a Kr. e. 3.-tól a Kr. u. 7. századig pedig 155-öt, ehhez jönnek a nem Katalóniában készült, hanem más vidékekről importált feliratok (34 darab). A kőfeliratok mindössze az anyag 10%-át teszik ki, ami azt jelenti, hogy a monumentális kőfeliratok és sír- valamint oltárfel-

iratok állításában hamar elterjed a latin nyelvűség. Másrészt az is igaz, hogy Hispaniában nincs márvány, a helyi kő pedig feliratok állítására kevésbé alkalmas, ezért az ókorban gyakran használtak bronztáblákat a fontosabb feliratok közzétételére, ezeket viszont gyakran beolvasztották a középkor folyamán, és harangokká vagy később ágyúkká alakultak át. A hétköznapi élet tárgyai, a padlómozaikok, az edényekbe karcolt feliratok azonban mutatják, hogy a görög nyelv a római közegben még akkor is fennmaradt, amikor az őslakos ibérek már régen csak latinul beszéltek (az utolsó általunk ismert ibér nyelvű felirat röviddel a Kr. e. 2–1. század fordulóján készült). Az olyan intim tevékenységek, mint például a mágia nyelve továbbra is görög maradt. Az emporioni nők még a Kr. u. 2. században is görög nyelvű varázsgemmakat használtak, ha teherbe akartak esni, netán a nemkívánatos terhességet akarták elkerülni (Németh 1999). A mai Katalónia területén élő görög közösség súlypontja a római császárkorban Tarragonába (latin nevén Tarraco), a provincia fővárosába helyeződött át. A tarracói keresztény és zsidó kolónia számos görög nyelvű feliratot hagyott hátra.

A földközi-tengeri kereskedelemben a görögök még ekkor is jelentős szerepet játszottak, és nyilván szívesebben kötöttek üzletet olyan városokban, ahol értették a nyelvüket. Így aztán az „anyaországi” és keleti görög területekkel sohasem szakadt meg a katalóniai hellén közösség

Görög nyelvű varázsgemma a Kr. utáni 2. századból (Vilabertran)

kapcsolata. Ennek az évszázadokon átívelő együttműködésnek, kulturális és gazdasági egymásra hatásnak egyik utolsó ókori emléke egy Kr. u. 6–7. századi tarragonai sírkő, amit egy görögül és latinul beszélő, Latuesz (latinul Lasies) nevű rabbinak állítottak. A kétnyelvű feliratból azt is megtudjuk, hogy Latuesz a kis-ázsiai Küzikoszból származott. Az arab hódítás után a Földközi-tenger római típusú egysége megszűnt, és a hispaniai görög közösség is elszűnyedt a gótok, arabok és hispaniai újlatin nyelvet beszélők ekkoriban igencsak viharos tengerében.

IRODALOM

- Lejeune, Michel, *Textes Gallo-grecs*, Paris, 1985.
- Blistene, Bernard–May, Roland, *Voyage en Massalie*, Marseille, 1990.
- Martin Ruiz, J. A.–Miguel Fernandez, I., „Griegos en Malaga”: *Revista de arqueologia* 12/5 (1992) 32–37.
- Sanmartí, Enric–Nolla, Josep N., *Itinéraires d’Empuries*, Barcelona, 1993.
- Brodersen, Kai, „Männer, Frauen und Kinder in Grossgriechenland: Quellen und Modelle zur früher Siedler-Identität”: *Mnemosyne* 47 (1994) 47–63.
- Effenterre, Henri van–Ruzé, Françoise, *NOMIMA II.*, Róma, 1995.
- Pugliese Carratelli, Giovanni (szerk.), *The Western Greeks*, Milano, 1996.
- Velaza, Javier, *Epigrafía y lengua ibéricas*, Madrid, 1996.
- Németh György–Isabel Canós i Villena, „Theophilos, Philomousos, Ioukounda – a Greek Family in the Roman Imperial Period”: *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen.* 32 (1996) 51–57.
- Németh György, „A vilabertrani káptalan skarabeusa”: Klaniczay Gábor–Nagy Balázs (szerk.), *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, Budapest, 1999, 41–44.
- Cabrera Bonnet, Paloma–Sánchez Fernández, Carmen, *Los Griegos en España*, Madrid, 2000.
- de Hoz, Javier, „Epigrafía griega de occidente y escritura greco-ibérica”:

- Cabrera Bonnet, Paloma–Sánchez Fernández, Carmen: *Los Griegos en España*, Madrid, 2000, 165–175.
- Németh György–Isabel Canós i Villena, „Greek Funerary Steles in Barcelona”: Németh György–Foriszek Péter (szerk.), *Epigraphica I. Hungarian Polis Studies (HPS)* 6., Debrecen, 2000, 17–22.
- Németh György–Isabel Canós i Villena, „ORORIOUTH in Vilabertran”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000) 139–142.
- Németh György, „A Few Words on the Greek Inscriptions of Catalonia”: Isabel Canós i Villena, *L’epigrafia grega a Catalunya*, HPS 9., Debrecen, 2002, 9–10.
- Isabel Canós i Villena, *L’epigrafia grega a Catalunya*, HPS 9., Debrecen, 2002.
- Németh György–Isabel Canós i Villena, „Skylax. A Gem Carver in Politics”: *Acta Antiqua Hung.* 42 (2002) 157–164.

* Nem tartozik szorosan a cikk tárgyához, de fontos is, érdekes is, hogy Michel Lejeune gyűjteménye 281 görög betűs kelta feliratot tartalmaz, amelyekhez azóta még több mint harminc további feliratot találtak. A feliratok a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 1. századig tartó időszakban keletkeztek. A görög írást a gallok egyértelműen Masszaliából vették át, amint ezt a betűk alakja és hangértéke bizonyítja.